RESEARCH FOCUS
xalqaro ilmiy jurnali
hamkorligida

DOI
10.66073/ReFocus-Conf/0910149

QR-kod maqolaning DOI sahifasini ochadi

SAHIFALAR 752–756
TIL Qoraqalpoq

IQTIBOS UCHUN
Kabilova Gúlayım Bazarbaevna. Qaraqalpaq xalıq sıyqırlı erteklerinde mifologiyalıq obrazlardıń roli hám funkciyası // «O‘zbekiston olima ayollarining mamlakat taraqqiyotiga qo‘shayotgan hissasi» mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari (Nukus, 2026-yil 9–10-oktyabr). – Nukus, 2026. – B. 752–756. – DOI: https://doi.org/10.66073/ReFocus-Conf/0910149

QARAQALPAQ XALÍQ SÍYQÍRLÍ ERTEKLERINDE MIFOLOGIYALÍQ OBRAZLARDÍŃ ROLI HÁM FUNKCIYASÍ

Kabilova Gúlayım Bazarbaevna
Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew institutı 3-basqısh tayanısh doktorantı. Elektron mánzil: gulayimkabulova32@gmail.com.

Tayanısh sózler: folklor, mif, mifologiya, ertek, obraz, rol, funkciya, demonologiyalıq obraz, zoomorflıq obraz, dáw, mástan kempir, áydarha, pıshıq, kúshik.

Annotaciya: Bul teziste qaraqalpaq xalıq sıyqırlı erteklerindegi mifologiyalıq obrazlardıń roli hám funkciyalıq ózgeshelikleri ilmiy-teoriyalıq kózqarastan úyrenildi. Ertek syujetinde mifologiyalıq obrazlardıń bas qaharman menen qatnası, waqıyalardıń rawajlanıwına tásiri talqılandı. Sonday-aq, mifologiyalıq obrazlardıń xalıqtıń dúnyaqarası, arxaikalıq isenimleri hám mifologiyalıq túsinikleriniń kórinisi sıpatındağı qásiyetleri ashıp berildi.

Kirisiw. Hárbir ertektiń óz qaharmanları, qatnasıwshıları bolǵanı sıyaqlı sıyqırlı erteklerdiń de óz qatnasıwshı obrazlar sisteması boladı. Qaraqalpaq xalıq sıyqırlı erteklerinde qatnasıwshı mifologiyalıq obrazlardı belgili-bir sistemaǵa túsiriw, olardıń ertek syujetindegi rolin hám wazıypasın anıqlaw ushın eń dáslep mifologiyalıq obrazlardıń ertektiń bas qaharmanı menen baylanısın úyreniw maqsetke muwapıq boladı. Hárbir ertektiń quramında kelgen mifologiyalıq obraz belgili-bir rolge iye boladı, onıń rolinen ertek syujetindegi xızmeti kelip shıǵadı. Onıń atqaratuǵın xızmeti bas qaharmannıń ómirine qanday da bir tásirin tiygizedi hám ertektiń syujetiniń ózgeriwine yamasa dawam etiwine túrtki boladı. Sonlıqtan bas qaharman menen qatnasına qaray mifologiyalıq obrazlardıń rolin hám funkciyasın anıqlaw múmkin. “Qaharmannıń funkciyası hám roli túsinikleri bir-biri menen baylanıslı, biraq uqsas emes. Funkciya – obrazdıń háreketi bolsa, rol – háreketler jıyındısı. Ertektiń inicial bóliminde (kirisiw bólimi, “initsial” sózi latınsha “initium” sózinen alınıp “baslanıw” mánisin ańlatadı – G.K.) jigit – ul rolinde kelip, perzentlik funkciyası – ákesiniń wásiyatın orınlaydı. Medial (oraylıq bólimi, “medial” sózi latınsha “medius” sózinen alınıp “orta”, “oraydaǵı”, “aralıqtaǵı” mánisin ańlatadı – G.K.) bólimde jigittiń sapar, sınaq dáwiri baslanıp bul jolda ol qaharman roline ótedi. Jigit qaharman rolinde birneshe áhmiyetli funkciyalardı orınlaydı”.[Asqarova J., – B. 36]

Ádebiyatlarǵa sholıw. Sıyqırlı erteklerdegi obrazlar sistemasın úyreniwde ózbek ilimpazı J.Asqarovanıń izertlewleri obrazlardıń funkcionallıq hám kórkemlik ózgesheliklerin anıqlawǵa múmkinshilik beredi. Belgili rus alımı V.Ya.Propp ertek personajlarınıń syujettegi funkciyasına tiykarǵı itibar qaratsa, qaraqalpaq ilimpazı P.Óteniyazov qaraqalpaq xalıq

erteklerindegi antagonist obrazlardı sonıń ishinde dáw, mástan kempir, áydarha sıyaqlı mifologiyalıq obrazlardı analizlegen. N.A.Alekseev túrkiy tilles Sibir xalıqlarınıń arxaikalıq diniy túsinikleri, animizm, magiyalıq isenimleri haqqında maǵlıwmat beredi. O.V.Golubkova da xristian xalıqları isenimlerin úyrene otırıp mifologiyalıq obrazlardıń animistikalıq qásiyetlerin izertlegen.

Talqılaw hám nátiyjeler. Sol sıyaqlı, qaraqalpaq xalıq sıyqırlı erteklerindegi mifologiyalıq obrazlardı da ertek syujetinde bas qaharman menen qatnasına hám syujettegi roli hám funkciyasına qaray tómendegishe toparlarǵa bóliwge boladı:

– Qáwender mifologiyalıq obrazlar;
– Qarsılas (antagonist) mifologiyalıq obrazlar;
– Járdemshi mifologiyalıq obrazlar;

Qáwender mifologiyalıq obrazlar bas qaharman menen jolda ushırasıp qalıwshı yamasa onı sınaǵannan soń durıs másláhátler berip, járdem kórsetiwshi, basına keletuǵın bálelerden aman qalıw jolın kórsetetuǵın obraz.

Qáwender rolindegi obraz haqqında V.Propp tómendegishe jazadı: “Ertekte endi sawǵa beriwshi, anıǵıraǵı támiyinlewshi dep ataw múmkin bolǵan jańa obraz kiredi. Ol ádette toǵay ishinde yaki jol boyında tosattan ushırasadı. Qaharman onnan bir nárseni izlep júrgen hám jábir kórgen adam sıpatında bárshe baxıtsızlıqların tamamlaytuǵın (tiykarǵı sıyqırlı) birneshe qurallardı sawǵa sıpatında aladı”. [В.Я.Пропп., –С 12.]

Qaraqalpaq xalıq sıyqırlı erteklerinde qáwender rolindegi mifologiyalıq obrazlardıń funkciyaların tómendegishe kórsetiwge boladı:

Dáw -“Aǵash at”; funkciyası – qaharmanǵa aldında kútip turǵan sınaqlarda járdem beretuǵın sıyqırlı buyım beriw;

Mástan kempir - “Gúlzámze”, “Qulamet tóre”, “Aǵa-iniler hám apa-sińliler”; funkciyası -“Gúlzámze” hám “Aǵa-iniler hám apa-sińliler” erteklerinde onıń wazıypası – qaharmanǵa járdem beretuǵın adamnıń mánzilin siltew bolsa, “Qulamet tóre” erteginde bas qaharmanǵa durıs jol siltew menen birge onı ólimnen qutqarıw bolıp tabıladı.

Zoomorf obrazlar: kepter, shımshıq-“Kókqus”, “Qonaq shımshıq hám kútilmegen sıylıq”; funkciyası – olar bas qaharmanǵa sıyqırlı sawǵalar beredi. Kókqus altın shashıwshı kepterler, shımshıq bolsa ǵarrıǵa sıyqırlı tayaq hám shókkish beredi. Biraq wazıypası jaǵınan biraz parıq qıladı. Kókqus bas qaharmannıń ómirin saqlap qalıw wazıypasın da atqaradı, shımshıq bolsa ǵarrıǵa tek másláhát beredi.

Qaraqalpaq xalıq erteklerinde qáwender obrazlar jiyi jaǵdayda durıs jol kórsetiw menen ǵana sheklenedi, sıyqırlı atribut beriwshi qáwender obrazı belsendi kórinbeydi.

Qarsılas (antagonist) mifologiyalıq obrazlar – sıyqırlı erteklerde belsene qatnasatuǵın obrazlar. Hárbir ertektiń tiykarǵı orayında sóz etiletuǵın másele jaqsılıq hám jamanlıqtıń ortasındaǵı ásirlik gúres ekeni belgili. Usıǵan baylanıslı qaharmanlardı unamlı yamasa unamsız dep ekige ayırıp úyrenemiz. Unamlı qaharmanlar jaqsılıq tárepinde bolsa, unamsız qaharmanlar olarǵa qarama-qarsı tárepte turadı. Bul máselede alım P.Óteniyazovtıń tómendegi pikirin ushıratamız:

DOI 10.66073/ReFocus-Conf/0910149

“Bizge belgili, folklorda, sonıń ishinde erteklerde de unamlı qaharmanǵa qarsı turatuǵın qara kúshler bolıp, olar unamsız personajlar sıpatında súwretlenedi hám aqılǵa uǵras kelmeytuǵın kúshlerge iye boladı. Olardıń arasında mástan kempir, dáw, áydarha sıyaqlı antiqaharman obrazlar ayrıqsha orın iyeleydi”,- dep kórsetedi. [Отениязов П., – С.50] Belsendi demonologiyalıq obrazlardıń biri ***áydarha*** qaraqalpaq xalıq sıyqırlı erteklerinde kóbinese qarsılas rolinde qatnasadı. Onıń erteklerdegi xızmeti eki túrli: **birinshi**, ertektegi eń tiykarǵı jawız kúshler tárepinde háreketleniwshi jawız obraz bolıp, qaharman menen tikkeley qarsılas boladı. Qaharmannıń baxıtlı, tınısh turmısın buzıwǵa háreket etedi. Qaharmannıń baxıtlı, tınısh turmısın buzıwǵa háreket etedi. Bunday erteklerge “Úsh aǵayinli jigit hám áydarha hayal”, “Qıran qaraqshı”, “Talap izlegen eki jigit”, “Balıqshı jigit hám altın balıq”, “Altın kese” hám “Úsh aǵayinli jigit” ertekleri kiredi. Bul erteklerdegi áydarhalar tuwrıdan-tuwrı qaharmanlar menen konfliktke túsedi. Qaharman yamasa járdemshi obraz áydarha ústinen jeńiske erisse ertek juwmaqlanadı. **Ekinshi wazıypası** – qaharmandı sınaqtan ótkeriw. Bul eki túrli sebep penen bolıwı múmkin. **Birinshi sebep**, bala járdemshi obrazǵa ılayıq ekenligin dálillew ushın sınaqtan ótedi. Bunday erteklerdiń derlik, bárshesinde áydarha Seymuruǵ penen qarsılas boladı. Áydarha hám qaharman tikkeley qarsılas esaplanbaydı. Seymuruǵtıń járdemine erisiw ushın qaharmanǵa shártli wazıypa bul – áydarhanı jeńiw. Bunday erteklerge “Nurqızarın”, “Málikhásen”, “Genje bala”, “Gúlziyba hám Meytin”, “Kápirlik hám shúkirlik” erteklerin kirgiziwge boladı.

Ekinshi sebep, qaharmanǵa áydarhanı jeńiw basqa birew tárepinen shárt sıpatında beriledi, shárt orınlansa qaharman xızmetine ılayıq sıylıqlanadı. Buǵan mısal etip “Asan genje”, “Jetim bala” erteklerin aytıwǵa boladı. “Asan genje” erteginde Asan Mısqal perige erisiw jolında patshanıń qoyǵan úsh shártinen sońǵısı áydarhanı jeńiw boladı. Bunda oǵan zoomorf qáwender obrazlar járdem beredi. “Jetim bala” erteginde eline elgen jolbarıstıń dushpanı bolǵan áydarhanı óltiriw arqalı bas qaharman elin aman saqlap qaladı hám bay dáwletli boladı.

Demek, mifologiyalıq obrazlar qarsılas rolinde kelgende qaharmanǵa sınaq payda etiw hám sol arqalı ertektiń syujetin tartımlı qılıw ushın xızmet qıladı.

Qaharmanlar menen birge erteklerde háreket etetuǵın jáne bir obraz bul – **járdemshi** wazıypasında ertek syujetinde háreketleniwshi obrazlar. Qaraqalpaq xalıq sıyqırlı erteklerindegi mifologiyalıq obrazlar járdemshi rolinde de qatnasıwı múmkin. Olarǵa demonologiyalıq xarakterdegi dáw, mástan kempir, antropomorf obraz peri, Qıran, zoomorf balıq, Seymuruǵ, pıshıq, kúshik, bóri obrazların aytıwǵa boladı.

Járdemshi obrazlar wazıypası jaǵınan qáwender obrazlarǵa uqsap ketedi. Ekewiniń de baslı wazıypası – qaharmanǵa awır sınaqlardan ótip, murat-maqsetine jetiwine kómek beriw. Degen menen, olardıń arasında ayırım ózgeshelikler de joq emes. Yaǵnıy sıyqırlı erteklerde járdemshilerdiń tiykarǵı ózgeshelikleri tómendegi orınlarda kórinedi:

– járdemshiniń qaharman menen aǵayin bolmawı;
– hárbir kómekshiniń ózine tán wazıypası bolıwı;
– olardıń wazıypası bárqulla unamlı ekenligi;

DOI 10.66073/ReFocus-Conf/0910149

Járdemshiler qaharmanǵa qáwender sıyaqlı tosattan jolda ushıramaydı, kerisinshe qanday da bir is-háreket nátiyjesinde syujetke kirip keledi. Olar qáwender sıyaqlı jol kórsetpeydi, qaharman menen birge háreketlenedi".[Asqarova J., –B. 149] Qosımsha retinde sonı aytıwǵa boladı, qaraqalpaq xalıq sıyqırlı erteklerindegi járdemshiler hám qáwender rolindegi obrazlar ortasındaǵı jáne bir parıq: járdemshiler qaharmanǵa sıyqırlı buyımlar bermeydi.

Qaraqalpaq xalıq sıyqırlı erteklerinde ushırasatuǵın járdemshi rolindegi obrazlardan biri – bul, zoomorf pıshıq hám kúshik obrazları. Bul obrazlar mifologiyalıq obraz ba yaki joq pa? –degen sorawǵa juwap berip alayıq. Pıshıqlar xiristian dininde de, islam dininde de unamlı haywanlar bolıp, olar ruxlar dúnyası menen baylanıslı ekenligi, dinimizde meshitke tek ǵana haywanatlardan pıshıqlarǵa kirip shıǵıwına ruxsat etilgeni, Jánnetke qaytıwshı joldı Alla taala tek ǵana pıshıqqa yadlap qalıwǵa ruxsat etkenligi, payǵambarımız s.a.v. pıshıqlarǵa unamlı qatnasta bolǵanı haqqındaǵı miflik áńgimeler, al kúshiklerge yaǵnıy iytlerge baylanıslı bolsa –olardıń da ruxlar dúnyası menen baylanıslı ekenligi, "Avesto" esteliginde iyt obrazınıń iláhiylestiriliwi, búgingi kúnde de xalqımız arasında eger balaǵa kóz tiyse iytke jalatıw kerek, yamasa iyttiń tabaǵındaǵı suwǵa shomıldırıw kerek, iyt aspanǵa qaray uwılday berse jamanlıq keltiredi, iyttiń awzına urıw kerek sol waqıtta degen isenimler belgili. Bunday isenimler tek biziń xalqımız arasında ǵana emes basqa xalıqlarda da ushırasadı. Sibir xalıqlarınıń shamanizm úrp-ádetlerin úyrengen N.A.Alekseevtıń shor xalqınıń diniy isenimleri haqqındaǵı maǵlıwmatlarında iytler jer astı ruwxları haywanı sıpatında táriyiplenedi: "A.V.Anoxin jazıp alǵan maǵlıwmatlarda aytılıwına qaraǵanda shor xalqında Erlik jer astı álemindegi bárshe jaratılıslardıń baslıǵı sıpatında tán alınbaǵan. Ol jerde úsh ruwxlar qáwimi jasaǵan. Birinshi qáwimniń basında Tushkin (yaki Tyushkyun) turǵan. Onıń sarayın úsh qara iyt qorıqlaǵan. Ekinshi qáwimge Erlik basshılıq qılǵan, onıń sarayın altı qara iyt qorıqlaǵan. Úshinshi qáwim Kagir xanǵa boysınǵan hám onıń sarayı aldında bolsa toǵız qara iyt turǵan", – dep kórsetedi.[Алексеев Н.А., – С.42-43]

Al, pıshıq haqqında búgingi kúnge shekem slavyan xalıqlarında jańa imarat satıp alınsa, ol úyge dáslep pıshıq kirgizilip kóriledi, sebebi xalıqtıń isenimi boyınsha pıshıq úydegi ruwxlardı sezedi, eger pıshıq úyde tınısh hám erkin háreketlense, bul úyde jasawǵa boladı dep isengen. Bunday isenim xristian dinine sıyınıwshı Rossiyanıń Komi Respublikasında jasawshı komi-ijem xalıqlarında da ushıraydı. Bul haqqında alım O.Golubkova: "Jańa úyge birinshi bolıp pıshıq balası kirgizilgen. Xabar beriwshilerdiń pikirine súyensek, pıshıqtıń wazıypası hár túrli bolǵan. Ayırım adamlar pıshıq jawız ruwxlardı quwadı, úydi pákleydi dep túsindiredi... Basqa tárepten bolsa xalıqta jańa úyge birinshi bolıp kirgen adam, sol úyde birinshi bolıp qaytıs boladı, sol sebepli pıshıq birinshi kirgizilgen. Pıshıq obrazı kóplegen komi-ijem xalıqları arasında úy ruwxı (kerkaolisiya) haqqındaǵı túsinikler menen baylanısqan", – dep jazadı hám xabarshılardıń bergen maǵlıwmatların keltirip ótedi.[Голубкова О.В.] Olardıń, derlik, bárshesinde úy ruwxı pıshıqqa aylana alıwı haqqında sóz etiledi. Demek, biz joqarıdaǵı isenimler hám ilmiy maǵlıwmatlarǵa súyene otırıp pıshıq hám kúshik obrazın mifologiyalıq obraz sıpatında qaraqalpaq xalıq sıyqırlı erteklerinde járdemshi rolindegi obrazlar dep alıp qaradıq. Pıshıq hám kúshik járdemshi sıpatında qatnasqan qaraqalpaq xalıq sıyqırlı

DOI 10.66073/ReFocus-Conf/0910149

erteklerine mısal etip “Altın júzikli jigit hám ay júzli arıw” (B.47:186), “Húrtas” (B.48:190) hám “Qásiyetli aqtas” (B.49:195) erteklerin kórsetiwge boladı. Atı atalǵan erteklerde kúshik hám pıshıq mifologiyalıq obrazlarınıń roli – járdemshi obraz hám olar tómendegidey wazıypalardı atqaradı:

Pıshıq -“Altın júzikli jigit hám ay júzli arıw” erteginde o dúnya hám bu dúnya ortasındaǵı mástan kempir úyine kirip júzikti alıw bolsa, “Qásiyetli aqtas” erteginde mástandı túshkirtip aqtastı alıw;

Kúshik -“Altın júzikli jigit hám ay júzli arıw” erteginde pıshıq alǵan júzikti talasıp jáne joǵalıwına sebepshi bolıw hám sol arqalı ertek syujetin jáne de bayıtıw, qaharmanǵa júzik penen birge ashıq bolǵan qızınıń tabılıwına sebepshi bolıw, al “Qásiyetli aqtas” erteginde “Altın júzikli jigit hám ay júzli arıw” ertegindegi sıyaqlı pıshıqqa kesent berip, júziktiń suwǵa túsiwine sebepshi boladı hám ertektiń sonıńda haq kewilli adam nesiybesine erisedi degen ideyanı beriwge sebepshi boladı.

Bul mısallardan kórinip turǵanınday pıshıq hám kúshiktiń ertektegi wazıypaları óz aldına ayırıp kórsetilgeni menen, bir nárseni umıtpaw kerek, bárshe erteklerde olardıń ortaq wazıypası bar bolıp bul – qaharmanǵa joǵalǵan buyımın tawıp ákelip beriw. “Húrtas” erteginde olardıń háreketi onsha aktiv bolmasa da, wazıypası birdey. Degen menen, bul ertektiń qalǵan eki ertekten ózgesheligi húrtastı alıp kiyatırǵan waqıtta kúshik onıń jáne joǵalıwına sebepshi bolmaydı hám heshqanday qosımsha syujet liniyalarısız, artıqsha qıyınshılıqlarsız qaharman óziniń buyımına erisedi. Sonlıqtan da, ertek syujetinde járdemshi mifologiyalıq obrazlardıń háreketi qalǵan erteklerge salıstırǵanda aktiv emes hám qosımsha súwretlewlersiz beriledi. Ulıwma aytqanda, qaraqalpaq xalıq sıyqırlı erteklerinde mifologiyalıq obrazlardıń qáwender rolinde keliwinen járdemshi rolinde keliwi kóbirek ushırasadı.

Juwmaq. Juwmaqlap ayıtqanda, qaraqalpaq xalıq sıyqırlı erteklerinde mifologiyalıq obrazlardıń roli hám atqaratuǵın funkciyası ózine tán ózgesheliklerge iye ekenligin qaraqalpaq xalıq sıyqırlı ertekleri mısalında dálillep óttik. Bul másele qaraqalpaq folklortanıw iliminde ele de tereńlestirilip úyreniliwdi talap etetuǵın aktual máselelerdiń biri esaplanadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Asqarova J. O‘zbek xalq sehrli ertaklarida obrazlar tizimi. Filol. fan. doktori (DSc) dissertatsiyasi. – Toshkent, 2024.

2. Пропп В.Я. Морфология сказки. – Л.: «Academia», 1928.

3. Отениязов П. Персонажи-Антагонисты в Каракалпакских народных сказках. // Вестник науки и образования № 9(112). Часть .1 2021.

4. Алексеев Н.А. Ранние формы религии тюркоязычных народов Сибири. – М: Сибирское отд-ние: Изд-во “Наука”. 1980.

5. Голубкова О.В. Образ дома и его мифических обитателей в традиционном мировоззрении коми-ижемцев. // 2015. https://cyberleninka.ru/article/n/obraz-doma-i-ego-mificheskih-obitateley-v-traditsionnom-mirovozzrenii-komi-izhemtsev.

DOI 10.66073/ReFocus-Conf/0910149